

Ј. А. Писарев

НЕКИ АСПЕКТИ ОДНОСА РУСИЈЕ СА ЦРНОМ ГОРОМ И СРБИЈОМ ПОЧЕТКОМ ПРВОГ СВЈЕТСКОГ РАТА

Питање руско-црногорских веза у току првог свјетског рата није довољно изучено. Истраживачи су се до сада задржавали на историји односа Црне Горе са западним савезницима — Француском, Енглеском и Италијом, а само дјелимично дотицали проблем руско-црногорских веза.¹

Нови архивски материјал, сакупљен у совјетским,² југословенским,³ и мађарским⁴ архивима, дозвољава научно освјетљавање овог питања.

Руско-црногорске везе до 1914. г.

Русија је много прије првог свјетског рата успоставила вишестране политичке, културне и економске везе са Црном Гором.

Русија је Црној Гори стално указивала економску и политичку помоћ. По подацима М. Ђуровића, 1878. године Црна Гора је добијала од Русије субвенцију од 64.000 рубаља; 1902. субвенција је увећана на 222.126 рубаља, 1903 — на 500.000 рубаља, а уочи балканских ратова на 921.000 рубаља (око 2 милиона перпера), што је чинило половину свих буџетских прихода црногорске државе.⁵ Средствима Русије издржавани су: болница на Цетињу, Дјевојач-

¹ Видјети: др Димо Вујовић, *Односи између Црне Горе и Француске за вријеме првог свјетског рата*, Историјски записи 3, 1964; Новица Ракочевић, *Набавка оружја од стране Црне Горе у балканском и првом свјетском рату*, Историјски записи 1, 1961.

² Архив внешней политики России (у даљем тексту — АВПР) Централный государственный исторический архив СССР (ЦГИА), Ленинградский государственный исторический архив (ЛГИА), Центральный государственный архив Военно — морского флота СССТ (ЦГАВМФ); Центральный государственный военно-исторический архив (ЦГВИА).

³ Архив Државног секретаријата за иностране послове Југославије (АДСИП), Архив СР Србије (АСРС), Архив Историјског института у Титограду.

⁴ Мађарски државни архив (МДА), Војно-историјски архив Мађарске (ВИАМ).

⁵ Др Мирчета Ђуровић, *Црногорске финансије (1860—1914)*, Титоград 1960, 199—203, 206.

ки институт, а знатним дијелом и црногорске цркве и војне установе. Поред годишњих субвенција, Русија је давала Црној Гори под лакшим условима краткорочне и дугорочне зајмове,⁶ а 1900. године, када је црногорска државна благајна због неисплаћеног дуга од 600.000 фиорина запала у тежак положај који је Црној Гори пријетио губитком финансијске и економске независности, Русија је исплатила Аустро-Угарској за Црну Гору тај дуг и тиме спасла црногорске финансије од пуног слома.⁷

Русија није имала економских позиција у Црној Гори, ако се искључи монопол продаје шибица руског индустријалца Лапшина и знатнија трговина руским петролејом.⁸ Али, њене политичке позиције у овој земљи биле су врло јаке. Широке и многоструке биле су политичке и војне везе Русије са Црном Гором. По војној конвенцији из 1910. године Русија је преузела на себе већи дио расхода за издржавање црногорских оружаних снага. Годишње су они прелазили 1,500.000 перпера.⁹ Многи црногорски официри школовали су се у Русији. Руски војни агент на Цетињу (генерал Потапов) био је један од најближих савјетника краља Николе у војним питањима. Књаз Никола и његова породица били су везани са династијом Романових и руским великим књажевима пријатељским везама. Његове кћери Милица и Стана (Анастасија) биле су удате за велике кнежеве Николаја Николајевича и Петра Николајевича. Књаз Никола је одржавао са кћерима сталну везу, па је имао чак и специјалну шифру за тајну преписку. Милица и Анастасија су користиле своју близину двору и главној команди руске војске (велики кнез Николај Николајевич у почетку рата био је главнокомандујући руске војске) и постизале су многе привилегије за Црну Гору. Посебно, оне су постигле повећање специјалне субвенције коју је Русија давала за издржавање двора краља Николе.

Од Русије је добијала помоћи и православна црква у Црној Гори, која је имала тијесне везе са руским синодом.

Русија је у очима црногорског народа сматрана старијим братом. Она је на свјетској арени бранила интересе Црне Горе, непрестано се налазила на њеној страни за вријеме међународних конфликата и спорова, подржавала и штитила њен престиж. Велики прогресивни утицај извршила је руска култура на развитаку културе у Црној Гори. На руским универзитетима добио је образовање знатан дио црногорске интелигенције. Блиска по језику,

⁶ Исто, 205.

⁷ Исто, 236—241.

⁸ Уочи рата агент Министарства трговине и индустрије Русије на Балкану Окулић уступи је да се са Црногорском владом договори о монополској продаји руских шибица и петролеја у Црној Гори. (АВПР, фонд Политархив, 1914, дело (д), 1604, лист (л), 5, отправник послова Русије на Цетињу Обнорски министарству иностраних послова, 26. I (8. II) 1914).

⁹ М. Буровић, н. д., 205.

руска литература широко је била распрострањена у Црној Гори. Утицај и популарност Русије међу Црногорцима били су изванредно велики.

У првом свјетском рату Русија је Црну Гору сматрала својим главним савезником. Црна Гора се одлучила на рат с Аустро-Угарском тек после ступања Русије у рат: до 4. августа 1914. године црногорска влада је одуговлачила с објавом рата; али чим је из Петрограда добила саопштење да је између Русије и Аустро-Угарске почео рат, одмах је (6. августа) и сама објавила рат Аустро-Угарској.¹⁰ Обје државе иступале су заједнички у рату и Русија је указивала Црној Гори свестрану помоћ, предвиђену руско-црногорском војном конвенцијом из 1910. године.

Руско-црногорска војна сарадња 1914—1915. године

Размотримо прије свега питање војне сарадње Русије и Црне Горе. Совјетски историчар В. А. Јемец показао је у својим радовима узајамност руских војних планова с плановима Француске и Енглеске на западном фронту и изнио интересантне податке о односу највише команде руске војске према балканском фронту.¹¹

Основне поставке војно-оперативног плана Русије биле су састављене двије године пред рат и потврђене од стране Николаја II 1. маја 1912. године.¹² Оне су у потпуности одговарале руско-црногорској војној конвенцији из 1910. године, јер су предвиђале вођење операција руске војске против Аустро-Угарске, што је требало да олакша положај оружаних снага Црне Горе и Србије на балканском фронту.

Руски генералштаб разрадио је двије варијанте стратегијског распореда оружаних снага: 1) за усмјеравање главног удара против Аустро-Угарске („план А“) и 2) за искоришћавање основних снага против Њемачке а не против Аустро-Угарске („план Г“). Обје варијанте цар је потврдио 25. септембра 1913. године у облику биљешке Генералштабу под називом „Основне мисли о распореду оружаних снага у рату са силама Тројног савеза прилагођене уводу мобилизацијског распореда бр. 20“.¹³

Русија је била више заинтересована за извршење прве варијанте, тј. за наношење главног удара Аустро-Угарској. У основи

¹⁰ Österreich-Ungarns letzter Krieg 1914—1918, Bd I, 101.

¹¹ В. А. Емец, *О роли русской армии в первый период мировой войны 1914—1918 г.* Исторические записки, том 77, Москва 1965, 57—84; В. А. Емец, *Позиция России и ее союзников в вопросе о помощи Сербии осенью 1915*, Исторические записки, том 75, Москва 1965, 122—146.

¹² „Височайшие указания командующим войскам на случай войны с державами Тройственного союза“.

¹³ ЦГВИА, ф. 2000, оп. 2, д. 621. Текст биљешке објављен у књизи А. М. Зайончковский, *Подготовка России к мировой войне. Очерки военной подготовки и первоначальных планов*, Москва 1926, 304—320.

тих интереса налазили су се разлози војног и политичког карактера: Аустро-Угарска је била слабији противник од Њемачке, а Русија је сматрала да ће је брже разбити. Осим тога, пораз Аустро-Угарске, основног супарника Русије на Балкану, имао би велики политички значај за „покровитељицу балканских држава“ — Русију.

Будући начелник штаба Врховне команде руске војске генерал В. М. Алексејев писао је 1912. године: „Аустрија је неоспорно наш главни непријатељ“.¹⁴ У сагласности са тим, планом је предвиђено да се против Аустро-Угарске истури 48,5 дивизија, а против Њемачке 30.¹⁵

Ипак, Енглеска и Француска су инсистирале да се главнина руских снага концентрише против Њемачке, а не против Аустро-Угарске. О томе је 1913. године, на савјетовању начелника штабова, говорио генерал Жофр,¹⁶ а у августу 1914. године — министар иностраних послова Енглеске Едвард Греј.¹⁷

Када је пак у августу-септембру 1914. године на Западном фронту почело напредовање њемачке војске, и тако се створиле озбиљне тешкоће за Француску, Русија је коначно измијенила првобитни план нашошења главног удара Аустро-Угарској и центар офанзивних борби пренијела је на њемачки фронт.¹⁸ „Француску је требало спасити, иначе бисмо и ми, ако би она била избачена из строја, изгубили рат“.¹⁹

Да би одвукли Њемце са Западног фронта, руске армије преузеле су у септембру-децембру 1914. године офанзиву на Источном фронту, постигавши особито велике успјехе на аустро-угарском дијелу фронта. По подацима њемачког штаба, општи губици војске централних држава на Источном фронту износили су 950.000, а у том броју 723.000 Аустријанаца и 223.000 Њемаца.²⁰

Аустро-Угарска је дио своје војске (2. армију) пребацила са Балканског на Источни фронт.

У то је вријеме на Источном фронту дошло до промјена: пошто је промијенила правац главног удара против Русије, Њемачка је прешла у противнапад у коме је учествовало 140 њених и аустријских дивизија.

¹⁴ А. М. Зайончковский, н. д., 236—237.

¹⁵ А. Коленовский, *Маневренный период первой мировой империалистической войны 1914 г.*, Москва 1940, 64.

¹⁶ *Материалы по истории франко-русских отношений 1910—1914 г.*, Сборник секретных дипломатических документов бывшего МИД, Москва 1922, 716.

¹⁷ *Международные отношения в эпоху империализма*, Документы из архивов царского и Временного правительств 1878—1917. Серия III, Т IV, № 146 (у даљем тексту — МОЕИ).

¹⁸ *Mémoire du maréchal Joffre*, Tome I, Paris 1931, pp 264—265.

¹⁹ А. А. Брусилов, *Мои воспоминания*, Москва 1943, 65—66.

²⁰ *Deutsches Jahrbuch 1924—1925*.

На Западном фронту Њемачка је оставила свега 91 дивизију.²¹

Централним силама је успјело да одбаце руске армије из Галиције, лишивши их перспективе спајања са српском и црногорском војском.

У јесен 1915. године централна коалиција, у чији је састав ушла Бугарска, предузела је нови напад на Србију и Црну Гору. Коалиција је тога пута имала тако велико преимућство снага да су Србија и Црна Гора могле рачунати на спас једино у случају помоћи савезника.²²

Русија је предложила следећи план помоћи Србији и Црној Гори: организовање хитног контранапада против Аустро-Угарске и Њемачке; главни удар руске војске да успиједи на правцу Черновице — Станислав, са задатком раздвајања аустроугарске и бугарске војске. Генерал М. В. Алексејев, пошто је именован за начелника Штаба Ставке, изложио је тај план у писму министру иностраних послова С. Д. Сазонову 24. октобра 1915. (ст. кал.).²³

Алексејев је указивао у писму на војно-стратедијска преимућства плана Ставке: руске армије нанијеће централним силама удар на најосјетљивијем мјесту њихове одбране, раздвојиће армије Бугарске и Аустро-Угарске и тиме указати основну помоћ Србији и Црној Гори.

Ипак, Француска и Енглеска нијесу одобриле тај план, предложивши Русији тежу балканску варијанту. Генерал Алексејев је у писму, критикујући те предлоге, указао на неповољности плана западних сила по Русију, Србију и Црну Гору. Он је писао да се остварење тог плана отежава тиме што Румунија не жели да руске армије пропусти преко своје територије. Слање тих трупа заобилазно, примјећивао је Алексејев, граничи се са авантуром, пошто су десантне операције на црноморској обали Бугарске скопчане са ризиком у погледу снабдијевања усљед дужине комуникација и удаљености терена на којима ће се одвијати предвиђане операције од базе у Одеси на хиљаде километара.²⁴

Упркос неповољности балканске варијанте, руска команда је ипак покушала да је оствари. Генерал Алексејев у писму С. Д.

²¹ А. М. Зайончковский, *Мировая война, 1914—1918 гг.* Том 1, Москва 1938, 363.

²² Српска влада је у ноти француској влади од 24. IX 1915. године саопштила о немогућности да одбрани фронт сопственим снагама и замолила да се на Балкан хитно пошаље 200.000 савезничких војника (*Les armées françaises dans la grande guerre*, tome VII, vol. 1. annexe 2. V, № 56 — 59; видјети такође МОЕИ, сер. 3, Т IX, № 19).

²³ Государственная публичная библиотека им. В. И. Ленина (ГПБ и Л). Отдел рукописей, ф. 218, М. В. Алексеев С. Д. Сазонову, Могилев, 24. X 1915, № 5448.

²⁴ Исто.

Сазонову од 23. октобра саопштио је да је Никола II „сада пак наредио да се приступи припремама за наше војне подухвате на југу“.²⁵

Ставка је дала наредбу за концентрисање 100.000 војника у рејону Одеса — Кишинев — лука Рени на Дунаву, да би затим одатле кренули у помоћ Србији и Црној Гори, имајући у виду појачање ових трупа са још 100.000 војника.

Команданту Црноморске флоте адмиралу Ебергарту наређењем је „да пребаци морем трупе на непријатељску обалу, осигура њихово искрцавање и почетно утврђивање на обали“.²⁶ У Ставкином наређењу предвиђено је формирање базе за снабдијевање руске војске у румунској Констанци. Генерал Алексејев, обавјештавајући С. Д. Сазонова о мјерама које су припремане, писао је: „С пуним снагама ми већ скупљамо три јака коргуса, надајући се да ћемо сакупити још два када добијемо довољну количину пушка“...²⁷

Руска војска је осјећала велику оскудицу у наоружању и могла је приступити активним дјејствима на Балкану једино у случају да добије оружје из Француске и Енглеске. Француски војни представник у Ставки генерал Лагиш саопштавао је Паризу спремност Русије да почне операције на Балкану, подвлачећи да њихово задржавање проистиче једино из недостатка наоружања.²⁸ Руској армији, по подацима Ставке, недостајало је 500.000 пушка.²⁹

Узимајући у обзир критичан положај Србије и Црне Горе, Ставка је била спремна да отпочне операције чак и ако добије само половину наведене количине оружја. Извјештавајући о томе француску команду, генерал Лагиш је саопштавао: „Ако питање оружја буде макар дјелимично ријешено, руска војска ће предузети наступања на Балкан“.³⁰

С. Д. Сазонов се 22. и 25. октобра 1915. (по ст. кал.) обратио енглеској влади с молбом да се у Русију пошаље макар 300.000 пушка, указујући да „ако ми благовремено добијемо пушке, то одговара интересима савезника, јер нам олакшава извршење задатка — спасити ситуацију на Балканском фронту“.³¹

Али слање наоружања из Енглеске и Француске за руску војску ипак је одлагано, а то је постало основна препрека орга-

²⁵ МОЕИ, сер 3, т. IX, № 61.

²⁶ ГПБ и Л, Отдел рукописей ф. 218, М. В. Алексејев С. Д. Сазонову, 24. X 1915.

²⁷ Исто.

²⁸ *Les armées françaises dans la grande guerre*, t. VIII, vol. i, annexe 2 v, № 236. — Цитирано по В. А. Емец, *Позиция России и её союзников в вопресе о помощи Сербии в 1915*, Исторические записки, том 75, Москва 1965, 134.

²⁹ МОЕИ, т. IX, № 12.

³⁰ *Les armées françaises* . . . , t. VIII, № 236.

³¹ МОЕИ, сер. 3, т. IX, 60.

низовања широког наступања на Балкан. Русији није успјело да добије дозволу за пролаз војске преко Румуније. „Најглавније је добити дозволу за пролаз наше војске преко Добруџе“ — писао је начелник Војно-поморске управе Ставке контраадмирал Њењуков Генералштабу поморских снага.³²

Румунија је чувала неутралност упорно одбијајући захтјев Русије за пролаз њене војске преко румунске територије. Неодређен став Румуније лишвао је Русију могућности да организује експедицију против Бугарске. Необезбјеђеност крила руске војске и изолованост попришта војних дјејстава чинили су ризичном такву експедицију.³³

Због наведених разлога Русија је била принуђена да се ограничи на операције које се не мијешају у суверенитет Румуније и које су биле срачунате на вршење притиска на Бугарску. Као појачање сувоземним снагама које су се већ налазиле у низинама око Дунава, у октобру — новембру 1915. године послане су у рејон Одеса — Кишењев — Рени поморске снаге. Из Батума на Дунав послати су у овај рејон 2 торпиљера и 1 топовњача, тешка артиљерија и 50 минобацача, а из Москве извјесна количина оружја.³⁴

Ове поморске снаге требале су да изврше демонстрацију пред обала Бугарске и, заједно са другим силама Антанте, блокаду бугарске обале, пријетећи могућношћу организовања десантних операција.

Успјех је у цјелини зависио од спремности Енглеске, Француске и Италије, које су располагале јаком флотом, да узму учешћа у остварењу ових планова. Истовремено са поморским операцијама, руска Ставка је предвиђала наступање енглеске, француске и италијанске војске на Балкан, ради указивања помоћи српској и црногорској војсци.

Генерал Алексејев, добивши обавјештења о намјери Италије да на Балкан пошаље 70.000 војника (ова обавјештења нијесу доказана), писао је: „70.000 војника на Балкану — то је добра ствар. Њих је потребно објединити у једну армију заједно са Французима и Енглезима и енергично дјејствовати на бок и у леђа Бугара на фронт Софија — Скопље. Заузимање и искрцавање у Кавалу рашириће подручје дјејства. Блокада грчких обала била би корисна ради стварања утиска поштивања код Грка према савезницима. Потребно је све радити што брже“.³⁵

³² ЦГА, ВМФ, ф. 418, оп 1, д. 3446, л. 85, Њењуков — начелнику Морског генералског штаба. Ставка, 26/13. X 1915.

³³ Дневник МИД за 1915—1916 гг., Красный архив, Том VI (31). Москва, 1928, 35.

³⁴ ЦГА, ВМФ, ф. 418, оп. 1, д. 3446, л. 81, М. Веселкин начелнику Генералштаба поморских снага, Рени, 11/24. X 1915.

³⁵ Исто, д. 3445, л. 93, генерал Алексејев, начелнику Генералштаба поморских снага, 27. X 1915, бр. 375.

Но, савјет Алексејева савезници нијесу прихватили. Они не само што нијесу хтјели „све радити што брже“ већ нијесу ни предузимали озбиљне покушаје у правцу постизања заједничких дјјестав са српском и црногорском војском. Тежећи својим империјалистичким интересима на Балкану, Италија је одбила да пошаље своју војску у Солунски корпус и зауставила се на окупацији територије Албаније. Енглеска и Француска су као и раније радиле одвојено. Руски војно-оперативни план није чак ни разматран на редовном војном савјетовању Енглеске и Француске у Шантиљеу.³⁶

Западни савезници нијесу узели у обзир упозорења Алексејева о тешким посљедицама прекидања помоћи Србији.³⁷ Оружане снаге Србије и Црне Горе нијесу благовремено добиле помоћ од армије генерала Сараја, а то је био један од узрока њиховог пораза 1915—1916. године.

„Када је Србија доживјела катастрофу, ми се нијесмо могли пожалити да нијесмо имали благовремену информацију о судбини коју су јој припремале централне силе.“³⁸

Антанта је посветила озбиљну пажњу Солунском фронту тек после пораза Србије и Црне Горе. У саставу војске послане на Солунски фронт налазиле су се и двије руске бригаде, које су 1916—1918. године узеле учешћа у ратним операцијама против Централне коалиције.³⁹

Зајмови и испоруке војног материјала

Послије почетка рата Министарски савјет Русије донио је одлуку о повећању финансијске помоћи Црној Гори и Србији.

28. јула, на молбу владе Пашвића, Русија је одобрила Србији 5 милиона рубаља кредита мјесечно, поврх 20 милиона рубаља раније већ одобреног кредита.⁴⁰ Ускоро су српској влади одобрени и нови кредити за куповину оружја и муниције, при чему се имало у виду да ће оружјем бити снабдијевана не само српска, већ и црногорска војска.

Питање кредитирања Србије и Црне Горе рјешавано је на сједницама Министарског савјета 30. децембра 1914, 23. и 31. јануара и 10. марта 1915. године. 30. децембра донесено је рјешење о одобрењу 7 милиона рубаља за куповину у Шпанији 100.000 пушака за савезничку српско-црногорску војску,⁴¹ 21. јануара — о

³⁶ МОЕИ, сер. 3, т. IX, бр. 379 и 442.

³⁷ Исто, бр. 318, Алексејев Сазонову, 9/22. XI 1915.

³⁸ Д. Ллојд—Джордж, *Военные мемуары, том I—II*, Москва 1934. 334—335.

³⁹ Видјети: Ю.А. Писарев, *Русские войска на Солоникском фронте в 1916—1918 гг.*, Исторические записки, том 79, Москва 1966, 107—138.

⁴⁰ ЦГИА СССР, ф. 1276, оп. 10, д. 920, л. 27 С. Д. Сазонов министру финансија П. А. Баргу, 28. VII 1914, бр. 539.

⁴¹ Исто, л. 3, Посебни журнал Министарског савјета, 30. XII 1914.

давању Србији и Црној Гори 10 милиона франака из опште суме од 30 милиона франака које је давала Антанта,⁴² 31. јануара — о давању Србији још 2 милиона франака за куповину у САД вагона и локомотива за жељезницу Прахово — Зајечар, којом је превожен војни материјал из Русије за Србију и Црну Гору.⁴³

На молбу српске владе да јој Антанта допунски одобри 8 милиона франака, поврх раније одобрених 21 милион за куповину оружја у Шпанији — министарски савјет Русије је 10. марта 1915. године донио одлуку да се српској влади да трећи дио те суме — 2.666.666 франака. У одлуци министарског савјета наводи се основаност српске молбе за допунским средствима због стварног поскупљења оружја у Шпанији.⁴⁴

За период од фебруара до септембра 1915. године Русија је за развој оружаних снага Србије и Црне Горе дала дугорочних кредита у укупном износу од 75,507.387 рубаља.⁴⁵

Напоредо са овим, руска влада је одобравала и синтије једнократне кредите Србији и Црној Гори и указивала им друге облике новчане помоћи. Тако је она исплатила трошкове Србије и Црне Горе за превоз шибца из Финске, отписала дугове српско-црногорске стране за вучу танкера по Дунаву, дала повољније услове за отпремку, у јесен 1914. године, 2.000 коња за потребе војске Србије и Црне Горе.⁴⁶ Само за период јул-октобар 1914. године руска благајна отписала је дуговања Србије и Црне Горе у износу од 26.739 рубаља и 50 копејки за превоз Дунавом од луке Рени до Прахова 50 цистерни петролеја (106.968 пуди)⁴⁷ и примила на свој терет спровођење танкера Дунавом (70.000 рубаља).⁴⁸

У новембру 1914. Министарство војске исплатило је из свога буџета 454.765 рубаља за швење неколико десетина хиљада комплеката топлог веша за српску и црногорску војску.⁴⁹ У децембру 1915. године министарски савјет ставио је на трошак министарства иностраних дјела све трошкове куповине и швења 200.000 комплеката топлих одијела за српску војску у износу од 6 милиона рубаља.⁵⁰

Због поскупљења превоза робе Дунавом изазваног неопходношћу праћења и њихове одбране (од напада аустроугарских ратних бродова), а и због финансијских тешкоћа Србије и Црне Горе,

⁴² Исто, л. 5, Посебни журнал Министарског савјета, 23. I 1915.

⁴³ Исто, л. 7, Посебни журнал Министарског савјета, 31. I 1916.

⁴⁴ Исто, л. 17, Посебни журнал Министарског савјета, 10. III 1915.

⁴⁵ МОЕИ, сер. 3, т. VIII, част 2, бр. 665, 689.

⁴⁶ ЦГИА ССР, ф. 1276, оп. 10, д. 882. л. 2, министар војске Сухомлинов Министарском савјету, 25. VII 1914, бр. 4587.

⁴⁷ Исто, д. 902, л. 8, министар морнарице И. Григорјевич предсједнику Министарског савјета И. Ј. Горемикину, 14. X 1915, бр. 7981.

⁴⁸ Исто, оп. 12, д. 1217 л. 135, И. Ј. Горемикин министру војске В. А. Сухомлинову, 7/20. XI 1914.

⁴⁹ Исто, оп. 10, д. 912, В. А. Сухомлинов И. Ј. Горемикину, 10/23. XI 1914.

⁵⁰ Посебни журнал Министарског савјета, 5. XII 1914.

одлуком министарског савјета од 16. новембра 1914. године Србија и Црна Гора су сасвим ослобођене плаћања трошкова транспорта војног материјала.⁵¹

Уз подршку Русије, Црна Гора је у новембру 1914. године у Француској измолила кредит од 500.000 франака за куповину у иностранству намирница и војног материјала. Мјесец дана раније Русија је за те исте потребе отворила црногорској банци кредит од 105.652 франка у Париској банци.⁵²

По обавјештењу руског отправника послова на Цетињу Обнорског од 5. октобра 1914. између Русије и Црне Горе постигнут је споразум о издвајању из руских војних складишта 30.000 пушака с одговарајућом количином муниције, извјесног броја артиљеријских оруђа и 50.000 комплета шињела и капуљача.⁵³ Пошто руска интендантура није могла, због техничких разлога, извршити на вријеме ту обавезу, главнокомандујући руске војске велики кнез Николај Николајевич замолио је 8. октобра 1914. француску владу и врховну команду да ову поруџбину достави у Црну Гору на рачун Русије.⁵⁴ За куповину оружја, муниције и другог војног материјала у Француској, руско министарство финансија дало је Црној Гори 10 милиона франака.⁵⁵

Ипак, испорука војног материјала из Француске у Црну Гору није била уредна. Најповољнији пут за снабдијевање Црне Горе био је поморски. Француско-енглеска, а касније и уједињена англо-француско-италијанска флота била је бројно надмоћнија од флоте Централних сила и могла је обезбиједити одбрану комуникација од италијанских лука до црногорске луке Бар. Та линија није била предупа, а саобраћај трговачких бродова уз пратњу ратних бродова био је потпуно могућ, што су доказале посебне пловидбе на тој линији француских бродова у периоду октобар—децембар 1914. године.⁵⁶

Но, Савезничка команда обједињене Средоземне флоте Антанте, која је црногорски фронт сматрала другостепеним, није формирала војни конвој за пратњу бродова, због чега се снабдијевање Црне Горе преко Јадранског мора свело на минимум. Умјесто тога, војни транспорти слати су у Црну Гору заобилазним путем: Солун — Косовска Митровица — Пећ. Овај правац био је врло дуг и неподесан. Од Пећи до Цетиња путеви су били у врло лошем стању, па је војни материјал пренешен на коњима и на рукама. Транспорти су често закашњавали, или уопште нијесу стигали. Француска интендантура, којој су савезници претпустили за-

⁵¹ Исто, 3/16. XI 1914.

⁵² АВПР, ф. Канцеларија 1914, д. 388, л. 116—117, Обнорски Министарству иностраних дјела, Цетиње, 16/29. IX 1914.

⁵³ ЦГАВМФ, ф. 418, оп. 1, д. 4035, л. 16, Обнорски Министарству иностраних послова, 23. IX (5. X) 1914.

⁵⁴ Д. Вујовић, *Односи између Црне Горе и Француске*, 497.

⁵⁵ Исто, 434.

⁵⁶ А. Томazi, *La guerre navale dans l'Adriatique*, Paris 1927, 60—68.

датак снабдијевања црногорске војске, дајући јој средства за куповину оружја, односила се аљкаво према својим обавезама. Она је у Црну Гору слала некомплетно наоружање, често без муниције и резервних дјелова.⁵⁷ Црногорској војсци понекад је достављано из Француске трофејно њемачко оружје, којим се Црногорци нијесу умјели користити.

Русија је имала знатно мање могућности за достављање оружја Србији и Црној Гори, него Енглеска и Француска. Њој је и самој наоружање било веома нужно. Карактеришући стање руске војске, представник министарства иностраних послова при Ставки Кудашев писао је 31. октобра 1915. године: „У неким пуковима налази се свега 1.500 људи под оружјем, а 2.500 људи је одведено назад на неколико врста и очекују празних руку да им пошаљу пушке или да би их послали на фронт ради попуне мјеста оних рањених и убијених чије оружје је сачувано“.⁵⁸

Не гледајући на то, Русија је Србији и Црној Гори указала знатнију помоћ у оружју. Саопштавајући 31. јула 1914. године о мјерама руске владе за доставку оружја у Србију и Црну Гору, српски посланик у Петрограду М. Спалајковић је указивао да је „Петроград одобрио Србији 6 милиона рубаља кредита за куповину оружја у Русији“.⁵⁹

О томе како су се трошила средства одобрена за куповину наоружања у Русији представа се може стећи на основу телеграма који је оберквартирмарјстор Главне управе Генералштаба Русије упутио секретару Српске мисије у Петрограду 7. августа 1914. године,⁶⁰ и писма М. Спалајковића начелнику Другог политичког одјељења Министарства иностраних дјела од 8. августа 1914.⁶¹ У тим документима говори се о смјештају војних поручбина Црне Горе и Србије на територији Русије и о експедовању оружја и коња за потребе српске и црногорске војске.⁶²

По подацима Главне управе Генералштаба од 11. августа, 12. октобра и 12. децембра 1914. године, руско министарство војске предало је српској и црногорској војсци из војних магацина у Казану, Кијеву и Оријенбауму 15 милиона пушчаних метака и 13 хиљада артиљеријских пуњења, а настојало се да се у Црну Гору и Србију пошаље још једна партија од 10 хиљада комада артиљеријских пуњења и да се изради 30 хиљада кутија експлозива.⁶³

⁵⁷ Н. Ракочевих, *Набавка оружја*, 143—153.

⁵⁸ ЦГИА, ф 2003, оп, 1, д. 1167, л. 4, Кудашев С. Д. Сазоњову, 31. X 1915.

⁵⁹ АСРС, фонд Српско посланство у Русији, кутија 1, Н. Пашић, Спалајковићу, Београд, без датума, бр. 3664.

⁶⁰ Исто, главна управа Генералштаба српском посланству, 7/21. VIII 1914, бр. 3281.

⁶¹ Исто, М. Спалајковић 2. политичком одјељењу МИД, 8. VIII 1914.

⁶² АДСИП, Дипломатски архив, Српско-посланство у Петрограду, ф. V, рачуни Руског дунавског паробродарства, VII—XI 1914.

⁶³ АСРС, Српско посланство у Русији, Главна управа Генералштаба Спалајковићу, 11. VIII, 12. X и 12. XII 1914.

На крају, по обавјештењима српског војног аташеа у Русији потпуковника Лонткијевића од 25. септембра 1914. године из војних магацина у Љвову било је послано у Србију и Црну Гору 5.481 шињел, 15.892 војне униформе, 8.100 шрапнела и граната, 2,086.100 пушчаних метака.⁶⁴

Лонткијевић је саопштавао да су ради тога у Кијев били послати представници Пловне артиљеријске управе и Главне интендантуре руске војске. Њима је било стављено у дужност да указују свестрану помоћ српском војном представнику у смјештају војних поруцбина.

Од октобра до децембра 1914. године из Лавова је послато трофејно оружје, међу којим и 30.000 артиљеријских пуњења и 500 шрапнела.⁶⁵

Осим тога, Министарство морнарице послало је у Србију војног материјала у вриједности од 164.000 рубаља⁶⁶ и ради организације одбране Дунава упутило у Београд неколико одреда инжењераца, додавши им 6 баранжних мина, 20 минских ограда и 3 противминске решетке.⁶⁷ За Дунавску флоту из Севастопоља је превезено у Београд 50 пловећих мина.⁶⁸

Превоз војног материјала из Русије за Србију и Црну Гору био је повјерен министарству морнарице, које је ради тога формирало Експедицију посебне намјене (ЕПН) на челу са капетаном прве класе М. М. Веселкином (касније — контраадмирал). У састав експедиције били су укључени шлепови и трговачки бродови, а ради њихове заштите и војни бродови и, касније, двије подморнице.⁶⁹

ЕПН је потчинила себи Руско дунавско паробродство и од министарства морнарице добила знатније суме за куповину нових транспортних средстава. Експедиција је имала широка права. Оружје и храна коју је ЕПН слала у Србију и Црну Гору сматрани су „робом специјалне намјене“, која је пропуштана жељезницама и воденим путевима упоредо са материјалом за руску војску без чекања и на рачун руске благајне.⁷⁰

⁶⁴ АДСИП, Дипломатски архив, Посланство у Петрограду, 1914, фасц. IV, Лонткијевић М. Спалајковићу, Љвов, 26. IX 1914.

⁶⁵ АСРС Српско посланство у Русији, к. 8, Павловић и Спалајковић српском министру војске, Петроград, 17. X 1914, бр. 398.

⁶⁶ Исто, Павловић и Спалајковић министру војске, Петроград 13. XII 1914, бр. 616.

⁶⁷ ЦГА ВМФ, ф. 418, оп. 1, т. 3, д. 3441, л. 24—25, Извјештај Генералштаба морнарице Министарству морнарице, Петроград, 13. VIII 1914

⁶⁸ АСРС, Српско посланство у Русији, к. 3, Павловић и Спалајковић српском министру војске, Петроград, 13. XII 1916, бр. 616.

⁶⁹ ЦГА ВМФ, ф. 418, оп. 1, т. 3, д. 3441, л. 157—159, Начелник Генералштаба морнарице адмирал Русин М. Веселкину, 22. IX 1914.

⁷⁰ ЦГА, СССР, ф. 456, оп. 1, д. 954, л. 106, Извјештај начелнику Канцеларије главноупономоћеног за куповину жита за војску од 20. IV (3. V) 1915.

У циљу убрзавања пријема робе послате жељезницом, министарство морнарице издало је у марту 1915. године 391.000 рубаља за проширење докова и складишта луке Рени.⁷¹ У септембру су за те исте сврхе одобрени кредити од 170.380 рубаља.⁷² Од луке Рени до других пристаништа на Дунаву која су доиццали бродови Руског дунавског паробродства била је продужена жељезничка линија за чију је изградњу утрошено 40.000 рубаља. Више од милион рубаља утрошила је ЕПН за куповину нових бродова и шлепова за превоз хране у Србију.⁷³

ЕПН је обавила знатније послове. Већ у августу 1914. године она је у Србију и Црну Гору послала први транспорт оружја, на шта јој је српска влада захвалила. Н. Пашић, у телеграму С. Д. Сазонову од 15. септембра 1914, изразио је руској влади „благодарност за материјалну помоћ Српској војсци“.⁷⁴

У новембру 1914. српска влада обавијестила је С. Д. Сазонова о пријему следећег материјала за српско-црногорску војску: 194.000 пари чизама и ципела, 19.500 шињела, 12.300 војничких кошуља, 14.300 чакшира, 30.000 пари веша и 10.800 шајкача.⁷⁵ 1915. године ЕПН је послала 45 транспорта војног материјала за Србију и Црну Гору.⁷⁶ Наводимо главне од њих: 1.100 коња, 100 вагона шпиритуса, 30 жељезничких платформи с артиљеријским оруђима, 2 шлепа, 70 сандука радио и телеграфског материјала, 1 аероплан, неколико стотина сандука аутомобилских шина и другог материјала.⁷⁷

Већи дио експедованог материјала долазио је у Србију, а не у Црну Гору, за шта је било више разлога. Прије свега, српска армија била је основна снага двају савезника, па је, природно, главна пажња њој и посвећивана. Затим, достављање оружја и муниције у Црну Гору било је скопчано са многим тешкоћама, што је утицало и на рад интендантуре. И, на крају, сама интендантска служба, која се налазила у рукама српске команде, претпостављала је српску црногорској војсци, па је често задржавала у Србији пошиљке одређене за Црну Гору.

Посланик Народне скупштине Црне Горе Никола Шкерковић писао је тим поводом: „Само нам је Русија указивала помоћ...“

⁷¹ Посебни журнал Министарског савјета, 27. III 1915.

⁷² ЦГА ВМФ, ф. 418, оп. 1, д. 3544, л. д. Упутство о питањима предвиђеним за разматрање у Министарском савјету, 11. IX 1915.

⁷³ Исто, Извјештај Министарства морнарице за октобар 1915.

⁷⁴ АРС, Српско посланство у Петрограду, к. 8, Н. Пашић С. Д. Сазонову, 15. IX 1914, бр. 5466.

⁷⁵ АДСИП, Пол. одјељење, 1914, ф. XVII, Ј. Јовановић, Н. Пашићу, 11. XI 1914, бр. 7500.

⁷⁶ ЦГА ВМФ, ф. 418, оп. 1, д. 3448, л. 91.

⁷⁷ Исто, д. 3441, л. 128, Извјештај ЕПН начелнику Генералштаба морнарице, 13/26. IX 1915.

али су руске пошиљке само понекад успијевале стићи до Црне Горе“.⁷⁸

У дневнику представника црногорске владе за пријем материјала Илије Хајдуковића, који се у то вријеме налазио у Солуну, такође има помена да је српска интендантска служба задржавала пошиљке предвиђене за Црну Гору.⁷⁹

На тај начин, материјал који је слат из Русије за Црну Гору није цео долазио на предвиђено мјесто, а осим тога — оно што је предавано није ни изблиза све забиљежено. Администрација у Црној Гори за вријеме првог свјетског рата није била ваљано организована, а за благајничко-рачуноске послове недостајало је чак и хартије.⁸⁰

Сердар Јанко Вукотић у писму од 17. новембра 1915. године упућеном руководиоцу Колашинске комисије Јовану Пламенцу, констатовао је „непотребно дуплирање двију интендантских служби“.⁸¹

Имајући у виду наведене чињенице, немогуће је дати тачан одговор на питање колико је војног материјала и наоружања послато из Русије у Црну Гору. Совјетски архиви омогућавају сагледавање само питања слања војног материјала из Русије, који је упућиван заједно и за српску и црногорску војску. Колико је од тог материјала остало у Србији а колико је предато Црној Гори — тешко је рећи.

У архивима у Црној Гори, дијелом уништеним за вријеме окупације 1916—1918. године, а који су затим наново упропашћавани у току другог свјетског рата, сачувано је мало материјала о слању оружја и муниције из Русије за Црну Гору. Нешто материјала о томе налази се у Историјском институту у Титограду. Међу њима су Дневник главног представника црногорске интендантске службе у Солуну Илије Хајдуковића и посебни извјештаји руководиоца Комисије за снабдијевање Црне Горе у Колашину Јована Пламенца. У Фонду Илије Хајдуковића сачувана су такође писма мјесних представника за снабдијевање — М. Бакића из Тузи, В. Жугића из Митровице и М. Банашевића из Прахова.

Према извјештају инжењера Василија Жугића за период новембар—децембар 1914. године, из Митровице је у Црну Гору упућен следећи материјал који је био дошао из Русије: 960 сандука метака за руску брзометну пушку, 500.000 метака за пушку си-

⁷⁸ Никола Шкерковић, *Црна Гора за вријеме првог свјетског рата*, Титоград 1963, 41.

⁷⁹ Архив Историјског института у Титограду (даље — АИИТ), ф. 297/1, Извјештај И. Хајдуковића о својој мисији у Солуну. Запис у Дневнику од 22. V 1915.

⁸⁰ Црна Гора је увозила папир и канцеларијски материјал по списку најдефинитивнијих предмета упоредо са наоружањем и храном. (АИИТ, ф. 297/1, Извјештај И. Хајдуковића).

⁸¹ Исто, ф. 80, Ј. Пламенац министру Вулетићу, Колашин 17. XI 1915.

стема „московка“, 2.000 артиљеријских пуњења и још 282 сандука метака.⁸²

Обавјештења поручника Милије Банашевића из Прахова мање су конкретна. Сачуван је само његов извјештај од 22. августа 1914. године у коме се саопштава о доласку транспорта оружја из Русије, али се не указује на његову количину. М. Банашевић се ограничио на томе што је црногорског министра војске обавијестио да истовар оружја са бродова ЕПН није уредан због тога што Црногорци нијесу били још растоварили први транспорт послат из Прахова у Митровицу.⁸³

Постоји само један извјештај М. Бакића из Тузи, и то од 7. октобра 1915. г. У њему он саопштава И. Хајдуковићу да се у магацину у Тузима налази 100.000 метака за пушку „московку“ добијених из Русије.⁸⁴

У Дневнику Илије Хајдуковића налазе се посебне напомене о доласку у Солун пароброда са материјалом из Русије, а постоје и посебне биљешке о пријему материјала послатог у Солун железницом из луке Прахово и Ниша. Тако је 22. маја 1915. године Хајдуковић забиљежио да је 350 коња и 200 кола за црногорску војску црногорског представнику предао руски представник за пријем материјала у Солуну Шебуњин. У Дневнику стоји да је коње и кола привремено задржала српска интендантура за српску војску.⁸⁵

У августу 1915. године, по подацима Хајдуковића, Русија је послала у Црну Гору 12 брзометних пољоких топова с 12.000 пуњења, 4 мортира калибра 230 мм са хиљаду пуњења и 7 мортира калибра 200 мм с 2.100 пуњења.⁸⁶ Из Пећи је 25. октобра 1915. године преко Рожaja послато за Цетиње 814 бомби и 1.010 метака за пушку „московку“, такође из Русије.⁸⁷

Наведени подаци само дјелимично освјетљавају питање слања наоружања и другог војног материјала из Русије за Србију и Црну Гору.

Испорука хране из Русије за Србију и Црну Гору

Питање прехране било је за Црну Гору и Србију у току првог свјетског рата примаран проблем због заосталости пољопривреде. Он је особито оштар био у Црној Гори, која се ни у мирно вријеме и за родних година није могла прехранити својим житом

⁸² Исто, ф. 87 В. Жутић министру војске Црне Горе, бр. 891, 1073, 1129, 2547 и 11635.

⁸³ Исто, Д. Банашевић министру војске, 22. VIII 1915, бр. 1084.

⁸⁴ Исто, ф. 87. М. Бакић И. Хајдуковићу, 7. X 1915, бр. 5818.

⁸⁵ Исто, ф. 297/1, л. 168.

⁸⁶ Исто, ф. 87, И. Хајдуковић П. Мартиновићу, 14. VIII 1915, бр. 8492.

⁸⁷ Исто, И. Хајдуковић Ј. Вукотићу, 25. X 1915, бр. 11988.

дуже од 6 мјесеци.⁸⁸ Мобилизација мушког становништва способног за рад лишила је село радних руку и умањила ионако слабе могућности црногорске пољопривреде.

Крајем 1914. године у Црној Гори је наступила глад. Начелник штаба црногорске Врховне команде генерал Божо Јанковић писао је 15. децембра 1914. године: „Хљеба све више недостаје. Војсци се даје слаби хљеб а у неким случајевима њега сасвим нема”.⁸⁹

То исто се каже и у изјави црногорске владе од 25. децембра 1914. године: „Кроз недјељу дана ми ћемо остати сасвим без хљеба”.⁹⁰

Руска влада предузела је низ мјера ради снабдијевања Црне Горе житом. Министарски савјет Русије разматрао је 23. децембра 1914. и 27. марта 1915. питање помоћи у храни Црној Гори и Србији и усвојио одговарајуће одлуке. Одлуком министарског савјета сабирање жита у Русији за Србију и Црну Гору стављено је у дужност Главној пољопривредној управи (ГПУ) којој су дата специјална овлашћења. Било је одлучено да се за Србију припреми жита у вриједности од 6 милиона рубаља, а за Црну Гору — у вриједности од 3 милиона рубаља. Требало је да Црна Гора добије 1,200.000 пуди пшеничног брашна и кукуруза милион пуди. Србија — 2 милиона пуди брашна, милион пуди јечма, милион пуди кукуруза и 500.000 пуди мекчиња. Жељезницама је било стављено у дужност да се старају о ванредном експедовању ових пошиљки.⁹¹

Припрему пољопривредних производа на територији Русије за Србију и Црну Гору вршио је и специјални представник српске владе. У Русију су из Србије допутовали нарочити представници српске владе за прикупљање намирница. Њима је руководио начелник Политичког одјељења Министарства иностраних послова Србије др Милан Шајновић. Црна Гора није имала своје посебне представнике, па је послове прикупљања хране повјерила српским представницима и Главној пољопривредној управи. Само 1915. године, и то на краће вријеме, био је у Русију послат специјални представник црногорске владе дивизијар Митар Мартиновић који је био изаслан код Ставке и у току неколико мјесеци се лично бавио питањем снабдијевања црногорске војске ору-

⁸⁸ Ж. Булајић, *Аграрни односи у Црној Гори (1872—1912)*, Титоград 1959, 18.

⁸⁹ Архив Војно-историјског института — Београд, ф. 4, к. 91. Б. Јанковић Врховној команди, 2/15. XII 1914.

⁹⁰ ЦГА ВМФ, ф. 418, оп. 1, д. 10135, л. 28—29, Обнорски Министарству иностраних послова, Цетиње, 25. XII 1914.

⁹¹ ЦГА СССР, ф. 456, оп. 1, д. 940, л. 2, Посебни журнал Министарског савјета, 23. XII 1914.

жјем и храном.⁹² Послије његовог одласка питање снабдијевања Црне Горе поново је стављено у дужност мисији Шајновића и Главној пољопривредној управи Русије. Обје ове организације извршиле су знатан посао. До 1. априла 1915. године представници Главне пољопривредне управе закупили су за Црну Гору милион пуди пшеничног брашна и милион пуди кукуруза.⁹³ У то вријеме закупници представници Комисије Шајновића закупили су за Србију у оренбуршкој, самарској, саратовској, новочеркаској и тавричкој губернији 1.250.000 пуди брашна, 1.600.000 пуди пшенице, 600.000 пуди овса, 650.000 пуди сијена и 200.000 пуди сламе.⁹⁴

По подацима представника интендантске службе црногорске војске у Србији Илије Хајдуковића, из Русије је у Црну Гору била достављена знатна количина хране. Тако у Дневнику Хајдуковића за 25. мај 1915. године, постоји сљедећа биљешка: „Примљено од Шебунина: 161 вагон (или 2.459.405 кг) кукуруза, 185 вагона (или 1.959.960 кг) брашна. Свега 346 вагона хране или 4.419.365 кг.“⁹⁵

Даље је Хајдуковић записао да је наведена количина хране само дио онога што је дошло из Русије. Хајдуковић је писао: „Српске власти задржале су за потребе своје војске извјесну количину брашна, послатог из Русије, давши у замјену 86 вагона кукуруза из Косовске Митровице и Феризовића“.⁹⁶

У Дневнику Хајдуковића постоји запис о слању из Солуна за црногорску луку Бар под неутралном грчком заставом три пароброда „Кефалонија“, „Михаил“ и „Антили“ натоварених житом. Пароброди су носили 367 вагона жита и брашна у укупној тежини од 4.576.752 кг.⁹⁷ Хајдуковић не наводи откуда је дошла та храна, али по посредним подацима могуће је претпоставити да је била доведена из Русије. О томе свједочи дјелимично молба Шебунина „да се издвоји 16.875 кг нашега (курзив је мој — Ј. П.) жита“ за руски манастир на Светој гори.⁹⁸

⁹² Дјелатност М. Мартиновића била је успјешна. Генерал Б. Јанковић саопштио је српском министру војске 18. V 1915. године да је Мартиновић добио сагласност Русије да у Црну Гору пошаље још хиљаду пушака „маузер“ са по 120 метака за сваку, 20.000 војничких кошуља и чакшира, 40.000 пари ципела, 45 пољских шатора, 300 коња, 2.000 пуњења за мортире. Русија је замолила Француску да у Црну Гору пошаље двије брдске батерије. (АДСИП Политичко одјељење, 1915, ф. XX, л. 58.

⁹³ ЦГИА СССР, ф. 456, оп. 1, д. 940, л. 91, начелник канцеларије ГПУ Н. А. Гаврилов 2. политичком одјељењу МИД, 1. IV 1915, бр. 338.

⁹⁴ Исто, д. 954, л. 39, М. Спалајковић главном овлашћеном ГПУ Г. В. Глинки, 8. IV 1915, бр. 1047.

⁹⁵ АИИТ, ф. 297/1, Реферат Хајдуковића о својој мисији у Солуну, 25. V 1915.

⁹⁶ Исто.

⁹⁷ Исто.

⁹⁸ Исто.

Ипак, сва три пароброда нијесу допловила до Бара. „Кефалонију“ је ухватила аустроугарска флота 16. августа 1915, а „Михаила“ и „Антиле“ потопиле су аустроугарске подморнице 30. XII 1915. у Јадранском мору.⁹⁹

По подацима руског отправника послова из Цетиња Обнорског, 1914. године Црна Гора је из Русије добила три велика контингента намирница — у септембру, октобру и новембру.¹⁰⁰ Телеграмом од 4. октобра 1914. Обнорски је потврђивао да је Црна Гора примила жито, па је, поред осталог, писао: „Краљ Никола и влада су ме молили да пренесем руској влади велику захвалност за великодушни дар црногорском народу“.¹⁰¹ Заједно са тим Обнорски примјећује да низ пошљики жита послатог из Русије није долазио у Црну Гору. По његовим подацима, Црна Гора није добила 17 милиона килограма жита послатог из Русије у августу и септембру 1914. године као поклон Црној Гори. Жељезнички вагони са житом нијесу одлазили из Прахова према Црној Гори, већ су остављани у Србији. Други пут Црна Гора није добила више од хиљаду тона жита послатог из Русије у Солун да би одатле било пребачено у Црну Гору. Русија није имала у Солуну својих бродова којима би доставила жито до црногорске луке Бар, па је Енглеску и Италију молила да јој помогну, али су оне одбиле њену молбу.¹⁰² Жито је лежало више мјесеци у складиштима у Солуну, и тако није експедовано у Црну Гору, јер то нијесу хтјеле енглеско-француске поморске компаније.

Не располажемо тачним подацима о количини жита које је достављено из Русије у Србију и Црну Гору. У евиденцији доставки прежрамбених производа владао је неред још више него у евиденцији наоружања због рада српске и црногорске интендантске службе. Народна скупштина Србије била је 1915. године принуђена да специјално разматра питање злоупотребе војне интендантуре. Откривене су велике афере у снабдијевању војске храном, обућом и муницијом.¹⁰³ Извиђај је показао да су се при доставци хране догађале многе пљачке на путу, особито на жељезничкој прузи Прахово — Зајечар — Ниш. На том путу постојало је неколико претоварних станица, гдје се жито искрцавало и поново товарило у вагоне. Радници по магацинима, агенти за снабдијевање храном, службеници војне интендантуре, трговци-прекушци и жељезничари пљачкали су жито и продавали га по црној берзи троструко скупље.

⁹⁹ АДСИП, Пол. одјељење, 1918, ф. XXI, п. 11а, Михаиловић Пашћу, Цетиње, 18 XII 1915, бр. 772.

¹⁰⁰ АВПР, ф. Канцеларија, 1914, оп. 470, д. 338, л. 101, 110, 114, Обнорски Министарству иностраних послова 4, 23. и 25. октобра 1914.

¹⁰¹ Исто, л. 101, Обнорски Министарству иностраних послова, 21. IX (4. X) 1914.

¹⁰² ЦГА ВМФ, ф. 418, оп. 1, д. 4035, л. 17, 20, Обнорски Министарству иностраних послова, Цетиње, 7/20. X 1914.

¹⁰³ Т. Кацлеровић, *Милитаризам у Србији. Афере и скандали у војсци*, Београд 1952, 49—51.

Железничке пруте и рјечна лука Прахово, у којој је искрцаван војни материјал, налазили су се у лошем стању. У Прахову није било никакве савремене технике за истовар пароброда и шлепова, а било је свега неколико мањих складишта у којима се могло смјестити само 1,5—2 хиљаде вагона жита мјесечно (1,400.000 пуди).¹⁰⁴ Међутим, Експедиција специјалне намјене могла је превозити до 6 милиона пуди жита мјесечно,¹⁰⁵ али су пароброди и шлепови које је она слала стајали дуго времена у Прахову неистоварени — због недостатка технике и окладишта и зато што није било довољно обалских радника. „Наши шлепови стоје недјељама неистоварени“, жалила се канцеларија Експедиције указујући на неопремљеност луке за пријем великих терета.¹⁰⁶

Још горе је било са коришћењем железничке пруге Прахово — Ниш за превоз робе. Српски посланик у Русији М. Спалајковић је у биљешци преданој С. Д. Сазонову у јануару 1915. године констатовао да железница „није у стању да превози сву робу, путнике и војнике. Нарочито је отежан превоз између Зајечара и Прахова гдје постоји само ускотрачна пруга од 76 цм и гдје су многе кривине и налиби. Тим дијелом пруге не може се превозити више од 60—70 вагона дневно. Железничком пругом саобраћа свега 10 локомотива“.¹⁰⁷

По подацима техничких експерата, железничком пругом Прахово — Ниш није се могло чак ни при најповољнијим условима провести више од 1,400.000 пуди мјесечно, а до краја августа 1915. године требало је да кроз Прахово прође око 9 милиона пуди робе.¹⁰⁸ На пристаништу и железничкој прузи роба се стално гомилала.

У мају 1915. године командант српске Тимочке дивизије, у чијој су се надлежности налазиле лука Прахово и железничка пруга Прахово — Зајечар, обратио се Експедицији посебне намјене с молбом да привремено прекине достављање робе у Прахово због слабе пропустне моћи железничке пруге. „Прахово је затрпано житом, 500.000 пуди жита лежи на шлеповима неистоварено. Железничка пруга не може изаћи на крај са њим“.¹⁰⁹

¹⁰⁴ ЦГА ВМФ, ф. 418, оп. 1, д. 3456, л. 7, Трубецки Министарству иностраних дјела, Ниш, 3/16. IV 1915.

¹⁰⁵ Исто, д. 3544, л. 2—3, начелник Генералштаба морнарице вице-адмирал Русин С. Д. Сазонову, Петроград 16/29. IV 1915.

¹⁰⁶ ЦГИА СССР, ф. 456, оп. 1, д. 954, л. 107, помоћник начелника Експедиције нарочите намјене мајор Страховски Г. В. Глињки, Рени, 4/17. V 1915.

¹⁰⁷ Исто, ф. 1276, оп. 11, д. 1235 л. 1—2, С. Д. Сазонов предсједнику Министарског савјета М. Ј. Горемизкину.

¹⁰⁸ Исто, ф. 456; оп. 1, д. 954, л. 128, министар морнарице И. Пригорович главном управнику Управе пољопривреде А. В. Кривошејну, Петроград, 24. IV (6. V) 1915.

¹⁰⁹ ЦГА ВМФ, ф. 418, оп. 1, д. 3456, л. 15, Ставка адмиралу Њењукову, 10/23. V 1915. Позив на телеграм бр. 558 команданта Тимочке дивизије.

Српска влада је покушавала да предузме мјере за реконструкцију жељезничке пруге, измоливши за тај посао специјални кредит од савезника у износу од 6,000.000 франака.¹¹⁰ У САД су купљене локомотиве и жељезнички вагони,¹¹¹ а отпочели су били радови на проширењу жељезничке пруге и изградњи пута између Прахова и Књажевца.¹¹² Али посао се није могао завршити због јесење офанзиве Централних сила.

Жељезничка пруга Солун — Ниш, којом је такође превожена храна из иностранства у Србију и Црну Гору 1915. године, такође је била неосигурана. Солун, слично Прахову, није имао добра складишта за чување жита. Руски посланик у Србији Трубецки саопштавао је министарству иностраних послова 19. августа: „У Солуну је лоше са складиштима. Чување жита кошта скупо. Могуће је рачунати на истовар само два пароброда, тј. 300 вагона. Жито се квари“.¹¹³

Превозење жита од Солуна до српске границе жељезницом олакшавано је Грчкој царинским стопама. Но, грчка влада, која није жељела да се свађа са силама Централне коалиције, ометала је слање намирница у Србију и Црну Гору.

Исто је тако поступала и Бугарска. Због слабе пропустне моћи луке Прахово, руска, српска и црногорска влада покушале су да регулишу снабдијевање Србије и Црне Горе житом преко бугарских лука Рушчук и Лом Паланка, одакле би било отправљано на српску границу. У априлу 1915. руска влада се обратила таквом молбом Бугарској. Влада Радославова изјавила је да би превозење робе за Србију и Црну Гору значило рушење неутралности коју је заузела Бугарска, па је одбила молбу. Тада је руска влада искористила заобилазан пут: начелник Експедиције посебне намјене М. М. Веселкин закључио је јуна 1915. уговор са енглеским трговцем Цозефом Рајхардтом о пребацивању жита у Србију преко Бугарске.¹¹⁴ Јула те године компанија је успјела да добије сагласност Бугарске за транзит жита преко њене територије. При томе је влада Радославова ипак тражила, као компензацију, да се Бугарској оставља сваки десети вагон жита.¹¹⁵ Имајући у виду значај комуникација преко Бугарске, руска влада је

¹¹⁰ Посебни журнал Министарског савјета, 31. I 1915.

¹¹¹ Исто.

¹¹² ЦГА ВМФ, ф. 418, оп. 1, д. 3543, л. 14, Трубецки Министарству иностраних послова, 5/18. II 1915.

¹¹³ ЦГИА СССР ф. 456, оп. 1, д. 940, л. 157, Трубецки министру иностраних послова, 6/19. VIII 1915.

¹¹⁴ Уговор је предвиђао да се Рајхардту плаћа по 4,5 копејки за сваки луд жита и бесплатно превозење жита паробродима ЕПН до бугарских лука. Рајхардт се обавезивао да ће доставити у Србију 3 милиона пуди жита и осигурати превозење жита кроз бугарску територију. (ЦГИА СССР, ф. 1276, оп. 12, д. 1530, л. 1—2, Главна поморска управа Министарства морнарице Министарском савјету, Петроград, 4/17. VI 1916, бр. 20993.

¹¹⁵ ЦГАВМФ, ф. 418, д. 3456, л. 52—59, Извјештај Генералштаба морнарице, 29. V (11. VI) 1915.

прихватила тај захтјев. До 15. септембра 1915. године компанија Рајхардта доставила је у Србију и Црну Гору 783.601 пуд жита.¹¹⁶ Због слабог стања транспорта, српске власти ипак нијесу могле осигурати пријем читаве количине послатог жита.¹¹⁷ Услјед неблаговремене доставке жељезничких вагона на станици Цариброд задржано је 11.700 пуди жита, које због тога и није дошло у Србију. Интендантура српске војске такође није могла отправити 135.346 пуди жита одређеног за Црну Гору.¹¹⁸

У септембру 1915. године, последије војних акција Бугарске против Србије транспорт жита за Србију преко Бугарске сасвим је прекинут. Истовремено, још више су отежане трговачке везе Србије са Солуном. Црногорској и српској влади тако није успјело да искористе кратковремени прекид у активним војним дјевствима у току првих девет мјесеци 1915. године ради формирања залиха у храни. Снабдијевање храном остало је Ахилова пета и Србије и Црне Горе.

Демократска јавност Русије и помоћ Србији и Црној Гори

Друпи, врло сложен задатак који је 1915. године стајао пред Србијом и Црном Гором била је борба против епидемија. Крајем 1914. године на Србију и Црну Гору се свалила страшна биједа — епидемија тифуса.¹¹⁹ Она је захватила војску и цивилно становништво. Пошто се појавила у сјеверној Србији, на дијелу фронта гдје се српска војска налазила у додиру с аустроугарском војском и од ње се инфицирала, епидемија тифуса се пренијела на друге дјелове фронта, а затим у дубину земље и у Црну Гору. Упоредо са тим појавиле су се епидемије црних оспица, скарлатина, дифтерије.

Епидемија је добила огромне размјере. Од тифуса се у Србији разболео више од 400.000 становништва и више од 100.000 војника,¹²⁰ а у Црној Гори неколико десетина хиљада. Губици од тифуса и других болести били су тако велики да су из строја излазиле читаве јединице. Српска и црногорска влада и Врховна команда биле су немоћне да спречије даље ширење болести.¹²¹ Епидемија је била таква да се предсједник српске владе Пашић жа-

¹¹⁶ ЦГИА СССР, ф. 1776, оп. 12, д. 1530, л. 1—2.

¹¹⁷ М. Спалајковић је писао Генералштабу морнарице 2/15. VII 1915. године: „Српска влада, због ратног стања, није у стању да одреди какву количину вагона она може свакодневно давати за превозење прехранбених производа за Србију и Црну Гору“ (ЦГА ВМФ, ф. 418, оп. л. д. 3456, л. 102).

¹¹⁸ Исто.

¹¹⁹ МОЕИ, сер. 3, т. VI, ч. 2, бр. 698.

¹²⁰ Историски архив КПЈ, Том III, 288—289.

¹²¹ ЛГИА, ф. 400, оп. 1, д. 1603, л. 320, Трубецки министру иностраних послова, 8. II 1915.

лио руском посланику да ће читава војска бити њоме захваћена ако Србија и Црна Гора убрзо не добију из иностранства медицинску помоћ.¹²²

Те тешке године народи Русије указали су знатну помоћ црногорском и српском народу. На иницијативу демократске јавности и словенских организација, извршен је читав низ акција за скупљање добровољних прилога у новцу, одјећи и љековима за црногорску и српску војску и хране за цивилно становништво. У Петрограду је тиме руководило „Петроградско словенско благотворно друштво“, у Москви „Полечитељство о Словенима“, „Московско словенско друштво помоћи“ и „Друштво словенске културе“, у Кијеву „Словенско благотворно друштво“, у Одеси „Друштво јединства Словена“ и „Друштво Ђирила и Методија“, у Вилну, одсек „Друштва словенске узајамности“.

Словенска друштва, судећи по многим архивским подацима,¹²³ водила су пропаганду у корист Србије и Црне Горе, организовала свенародне акције прикупљања добровољних прилога, шпирала уписне листе и срећке фонда за помоћ српском и црногорском народу.

У току 1915. године спроведен је низ акција прикупљања помоћи. Само једном приликом — 14/27. фебруара 1915. покупљено је 79 пуди бакарног новца и 6.440 рубаља и 20 копејки у сребру.¹²⁴ Петроградско словенско друштво, осим тога, поклонило је за те сврхе 40.594 рубље у готову, које су биле скупљене у фонд помоћи словенским народима за вријеме балканских ратова, и донијело одлуку да у случају нужде у тај исти фонд преда и остала средства друштва која су се налазила у вредносним папирима у вриједности од 62.650 рубаља.¹²⁵ Многа лица, указујући помоћ, нијесу саопштавала своје име и презиме, па и 33 члана друштва желела су да остану непозната.¹²⁶

Акција прикупљања средстава и одјеће вршена је не само у Петрограду већ и по читавој земљи и попримила је широке размјере. У њу су се укључили артисти Баљног театра из Москве и Маринског театра из Петрограда који су дали низ бесплатних концерата,¹²⁷ наставници и ученици Уфе, Оренбурга, Јенисејска, Томска, Мариупоља, Њежина, Ташкента и Саратова, службеници Мо-

¹²² АВПР, ф. Канцеларија, 1915, оп. 470, д. 63, л. 92, Трубецки министру иностраних послова, 13. III 1915.

¹²³ АСРС, фонд М. Спалајковића.

¹²⁴ Било је прикупљено свега 19.080 рубаља (ЛГИА, ф. 400, оп. 1, д. 1599, л. 158, Савјет Петроградског словенског благотворног друштва Петроградској контори Госбанке, 5/18. III 1915).

¹²⁵ ЛГИА, ф. 400, оп. 1, д. 1594, л. 142, Журнал бр. 3 ванредног општер скупа Петроградског благотворног друштва од 3. VIII 1914.

¹²⁶ Исто, оп. 1, д. 1607, л. 3—9, 40, списак одјеће послате у Србију и Црну Гору.

¹²⁷ ЦГИА СССР, ф. 1276, оп. 1, д. 1210, л. 121, Петроградски комитет за указивање помоћи Србији И. Ј. Горемикину, 12. I 1915.

скве, Кијева, Одесе, Тифлиса, Бакуа и многих других градова.¹²⁸ Радници Барачинског завода Гороблагодатског округа Пермске губерније покупили су 134 рубља и 81 копејку и упутили то српском посланству у Петроград, с молбом да се новац упути у Србију и Црну Гору.¹²⁹ У Јекатеринбургу радници су организовали забавне вечери а читав приход прилагодили су фонду помоћи Црногорцима и Србима. У Чельабинску, Липецку и Казану приређене су робне лутрије.

Селјаци Богдановка и Терпеније мелитопољског среза таврическе губерније сакупљали су одјећу за српску и црногорску војску.¹³⁰

Наставници горњетатаљских школа јекатеринбуршке губерније и наставници — чланови Петроградског друштва узајамне помоћи одрекли су се дијела своје плате у корист гладне дјеце у Србији и Црној Гори.¹³¹ За исту ту сврху морнари Црноморске флоте сакупили су 262 рубље и 30 копејки.¹³²

Сверуски земски савез послао је у Црну Гору и Србију храну за дјецу и топли веш за 215.132 војника у вриједности од 1,982.423 рубље.¹³³

Руско јавно мњење узело је масовног учешћа у указивању помоћи црногорском и српском народу у борби против епидемија. Из Петрограда и Москве у Црну Гору и Србију пошли су љекари и студенти медицинских факултета.¹³⁴

У Србији су радили одреди доктора Н. И. Сичева, А. П. Тартвиг и Трубецки и болнице Руског Црвеног крста, Московског словенског друштва.

У почетку рата у Црној Гори је био формиран санитарски одред др Н. К. Кисељева, а затим одред др Ј. И. Чаброва. Ове одреде издржавале су руске друштвене организације, а у Црну Гору и Србију долазили су добровољно.

Руски љекари и други медицински радници својски су се залагали у Црној Гори, дијелили су са војницима све невоље, указивали су становништву велику помоћ. Начелник руског санитарског одреда у Црној Гори др Н. К. Кисељев сјећао се: „Осим својим болесницима, ми смо указивали амбулантно лијечење и читавом становништву града Пљеваља и околине. Често је требало

¹²⁸ ЛГИА, ф. 400, оп. 1, д. 1601, л. 91—175.

¹²⁹ АСРС, фонд М. Спалајковића, кутија 2, М. Спалајковић Н. Пашићу, Петроград, 7/20. I 1916.

¹³⁰ ЛГИА, ф. 400 оп. 1, д. 1607, л. 22.

¹³¹ АСРС, ф. М. Спалајковића, кутија 2, Спалајковић Пашићу. 25. XII 1915 (7. I 1916).

¹³² ЛГИА, ф. 400, оп. 1, д. 1594, л. 110.

¹³³ Исто, ф. 1276, оп. 10, д. 912, л. 20, В. А. Сухомлинов И. Л. Горемкину, 26. II (11. III) 1915.

¹³⁴ АВПР, ф. Канцеларија, 1915, оп. 480, д. 63, л. 67, 71, Трубецки Министарству иностраних послова, Ниш, 26 II (10. III) 1915.

ићи у села да бисмо указали помоћ тешким болесницима од тифуса који је харао међу избјеглицама из Босне“.¹³⁵

Многи љекари и медицинске сестре и сами су пребољели разне епидемије. Др Н. К. Кисељев је два пута боловао тифус. Санитетски одред мјесецима није добијао плату из Русије, неки чланови одреда су се одрекли плате и радили су бесплатно. Одред је бесплатно дијелио љекове сиротињи.¹³⁶

Упоредо са руским санитарским одредом, у Црној Гори је радило неколико љекара из Енглеске и Француске. У Лондону је био створен Црногорски комитет који је прикупљао добровољне прилоге. У мају 1915. тај комитет је у Црну Гору послао љекова у вриједности 4.172 франка.¹³⁷

Црна Гора је добијала и другу помоћ од разних друштвених организација, добровољних савеза и појединаца из земаља-савезница.¹³⁸

Та помоћ, која је долазила од демократске јавности страних земаља, била је израз солидарности прогресивних кругова свијета с народима Србије и Црне Горе који су водили праведну борбу против њемачко-аустријске агресије.

С руског превео

Радоман Јовановић

J. A. Pisarev

SUR LES RAPPORTS ENTRE LA RUSSIE AVEC LE MONTÉNÉGRO ET LA SERBIE AU COMMENCEMENT DE LA PREMIÈRE GUERRE MONDIALE

R É S U M É

Se basant sur nouveaux matériaux d'archives, en premier lieu archives soviétiques, l'auteur éclaire scientifiquement quelques moments concernant les rapports entre la Russie avec le Monténégro et la Serbie au commencement de la Première guerre mondiale.

Pour différentes raisons, et avant tout à cause de l'allure des alliés occidentaux, le plan russe pour la collaboration militaire avec l'armée serbe et monténégrine n'a pas pu être réalisé. De cette colla-

¹³⁵ ЛГИА, ф. 400, оп. 1, д. 1669, л. 35, Извјештај Н. К. Кисељева Петроградском словенском благотворном друштву о раду санитарског одреда од 1. I до 5. VIII 1915.

¹³⁶ Исто.

¹³⁷ ЦГИА СССР, ф. 776, оп. 32, ч. II, д. 172, л. 12.

¹³⁸ Д. Вујовић, *Односи Црне Горе и Француске*, 544—546.

boration on attendait l'amélioration de la situation militaire dans les Balkans et l'allégement de la situation de la Serbie et du Monténégro.

L'attention particulière a été portée sur l'étude d'emprunts que la Russie approuvait à la Serbie et au Monténégro durant la guerre ainsi qu'à la livraison du matériel de l'armée provenant de Russie pour la Serbie et le Monténégro. La Russie au cours de la guerre avait livré à ces pays une quantité considérable de vivres et son public démocratique leur avait prêté secours en faisant collecte et envoyant des médicaments, des médecins et d'autres.